

ברית-המועצות, יהודים

ערב מלחמת-העולם השנייה ישבו בבריה"מ 3,020,000-3,050,000 יהודים. בשנים 1939-1940 סיפחה בריה"מ את פולין המזרחית, הארצות הבלטיות, בסרביה וצפון בוקובינה. באזורים ההם התגוררו 1,880,000-1,900,000 יהודים וכן היו בהם 250,000-300,000 פליטים יהודים, שנמלטו משטח פולין הכבושה בידי הגרמנים. בעת פלישת הגרמנים לבריה"מ ביוני 1941 היו בשלטון הסובייטים 5,150,000-5,250,000 יהודים – יותר ממחצית מספר יהודי אירופה.

שלוש הקבוצות – יהודי בריה"מ שישבו בתחומיה לפני 1939, יהודי השטחים המסופחים והפליטים – נבדלו אלו מאלו מבחינת ההרכב החברתי, אורח החיים ואף התודעה והזהות הלאומית. היהדות הסובייטית הוותיקה, שבעיקר בה עוסק ערך זה, ראו לחלקה לשלוש חטיבות:

1. כ-1,250,000-1,500,000 יהודים ישבו באזורי הגירה חדשים, היינו, מחוץ ל'תחום המושב' של ימי הצארים, רובם בערים הגדולות. החטיבה היא היתה צעירה יותר מאשר כלל יהודי בריה"מ ובעלת השכלה גבוהה בהרבה מן הממוצע בקרב יהודי בריה"מ, חלק ניכר ממנה היה משולב במינהל, בממסד ובמדע הסובייטים. מבחינה תרבותית ואף בדרכי ההתנהגות היום-יומית עבר הציבור ההוא תהליך של אקולטורציה, וניכרו בו סימנים מובהקים של התבוללות. הקשר שלו אל העיירה, שממנה באו רוב בני אותו ציבור, היה רופף, והוא ראה בה סמל של עולם שאבד עליו הכלח. יחסם של בני אותה חטיבה ליידיש ותרבותה ולדת על גילוייה השונים, היה יחס של זלזול ובוז. שיעור נישואי התערובת בקרב הציבור ההוא ושיעור החברות במפלגה הקומוניסטית היה גדול פי כמה אף יותר מאשר בקרב היהודים בערים הגדולות של 'תחום המושב' לשעבר.

2. 750,000-1,000,000 יהודים ישבו בערים הגדולות באזורי מגוריהם ההיסטוריים. מבחינת הרכב הגילים ורמת ההשכלה היה דמיון מסוים בינם ובין החטיבה הראשונה. ברם, הערים הללו היו פחות מתועשות, ואוכלוסייתן רב לאומית (אוקראינים, בילורוסים, רוסים, פולנים), והדבר האט במידת מה את קצב האקולטורציה, שהיתה בעיקרה רוסית. הקירבה הגיאוגרפית לעיירה ומציאותן של שכונות יהודיות, טבעו את חותמן על בני אותו ציבור יהודי, שרבים מהם עדיין נזקקו ללשון יידיש ובילו חלק ניכר מזמנם הפנוי בחברה יהודית.

3. 500,000-1,000,000 יהודים המשיכו להתגורר בעיירות ובאזורי ההתיישבות החקלאית היהודית, שבשנות ה-20 ובראשית שנות ה-30 יזם ועודד השלטון הסובייטי. ערב מלחמת-העולם השנייה היו אפוא עשרות כפרים בדרום אוקראינה ובחצי-האי קרים שכול תושביהם רו רובם היו יהודים. רובם הגדול של בני אותה חטיבה היו מבוגרים והשכלתם

הפורמלית נמוכה בהרבה מן הממוצע בקרב יהודי בריה"מ. בחטיבה היא רבה היתה, יחסית, שכבה רחבה של בעלי-מלאכה ומקצועות ביניים. למרות שליהודים שנמנו עמה, בדומה לכלל יהודי המדינה, לא היו מסגרות ארגוניות לביטוי עצמי, התנהלו חייהם בעבודה ובבילוי הזמן החופשי בקרב יהודים. הרציפות ההיסטורית של המקום טבעה גם היא את חותמה על אורחות חיי היום-יום. היידיש, הבדיחה היהודית והזדקקות לסמלים יהודיים היו נפוצים בציבור ההוא יותר מאשר בכול חלק אחר של יהודי בריה"מ.

בשטחים המסופחים הונהגה בשנים 1939-1941 בידי שירותי הבטחון מדיניות של 'סובייטיזציה' מואצת. הארגונים היהודיים פורקו, נסגרו בתי-הספר העבריים, חדלה להופיע עיתונות יהודית עצמאית וחוסלו המפלגות הפוליטיות. נאסרו והוגלו המוני יהודים שהשלטונות הסובייטיים הגדירו 'יסודות עוינים מבחינה פוליטית' או 'מסוכנים' בגלל מוצאם החברתי.

הפליטים, מרביתם יהודים, היו בעיה מיוחדת. רובם היו חסרי בית ומקום עבודה. למרביתם היו קרובי משפחה בשטחי פולין הכבושים בידי הגרמנים. השלטון ניסה להתמודד עם הבעיה על-ידי גיוס הפליטים הללו מרצונם לעבודה בפנים בריה"מ, אך הניסיון נכשל. למאות אלפי הפליטים ניתנה ברירה בין קבלת אזרחות סובייטית, שכללה הגבלות כגון איסור מגורים במרחק של 100 ק"מ מהגבול ובערים הגדולות וכיוצא באלה, ובין שיבה לבתיהם בשטחי פולין הכבושים בידי הגרמנים. רובם הגדול של הפליטים בחרו באפשרות השנייה. הסובייטים ראו בכך חוסר נאמנות לשלטון וביוני-יולי 1940 הגלום לפנים בריה"מ.

ב-22 ביוני 1941 החל 'מיבצע ברברוסה' – פלישת הצבא הגרמני לבריה"מ בעוצמה צבאית כבירה, במגמה להכריע את המלחמה עד החורף. תחילה התקדם ה*ורמכט במהירות רבה. כתוצאה מחוסר הכוננות בצבא האדום, שיבוש אמצעי התקשורת ופחדו של הפיקוד לפעול על דעת עצמו בלי אישור הדרגים הפוליטיים, כמעט התמוטט המערך הצבאי הסובייטי. במינהל האזרחי השתררה אנדרלמוסיה ורבים מהממסד דאגו בראש ובראשונה למלט את נפשם ואת בני משפחותיהם.

פינוי

בימים הראשונים של המלחמה הוקמה 'מועצה עליונה לפינוי', שנועדה להעביר לעורף בצורה מאורגנת מפעלים על עובדיהם ובני משפחותיהם וכן אנשי מנגנון וצוותי מוסדות חשובים. סמכות להעביר לפנים הארץ מפעלים ואזרחים הוענקה גם למיפקדות הצבאיות, וכן טיפלו בכך מוסדות השלטון המקומי. ואולם, העדר תוכנית פינוי כוללת, השינויים המהירים בזירת הקרבות וריבוי הרשויות שטיפלו בכך, גרמו ניגודים ועיכובים רבים בפינוי. בחודשי המלחמה הראשונים ניתן לדבר בעיקר על מנוסה ולא על פינוי. מרבית הנמלטים היו צעירים, בעלי כושר ניידות רב, שהיו קשורים במנגנון הסובייטי או שהיו מועסקים בבתי-חרושת

ובמפעלים. כמובן שהדבר היה תלוי גם בתנאים האובייקטיביים של קירבה לתחנת רכבת או לאמצעי תחבורה אחרים. על דרך ההכללה ניתן לומר, כי אפשרויות המנוסה היו רבות יותר מערים גדולות מאשר מעיירות. במרוצת הזמן הואט קצב התקדמות הצבא הגרמני, נרכש ניסיון וגובשו הנהלים והכלים (ריכוז אזרחים, הסדרת כלי תעבורה), וממילא הפך הפינוי למתוכנן יותר. רק משלהי יולי 1941 החלו המוסדות המטפלים בפינוי לטפל בכלל האזרחים שביקשו להימלט, ולא רק באנשי מנגנון ובעובדי מפעלים שנועדו לשרת את מאמץ המלחמה. ישובים שנכבשו מיד עם פלישת הגרמנים, או סמוך לה, קטנים היו הסיכויים להימלט מהם, ואילו ישובים שנכבשו אחר-כך, גדולים יותר היו הסיכויים להימלט מהם ביוזמה עצמית או בצורה פחות או יותר מאורגנת. אפשרויות המעבר לפנים הארץ לגבי היהודים משמען היה הסיכוי להינצל מהשמדה. עם פלישת הגרמנים לבריה"מ נקראו לשירות צבאי פעיל גברים של 14 שנתונים, ילידי 1905-1918, שהצטרפו לארבעת השנתונים, ילידי 1919-1922, שהיו בשירות סדיר בצבא בפרוץ המלחמה. הגיוס בחודשים הראשונים של המלחמה, ביחוד באזורים הסמוכים לזירת הקרבות, נערך מתוך אנדרלמוסיה מוחלטת. באזורים המסופחים כמעט שלא התנהל גיוס כלל ובעיקר, בגלל כיבושם המהיר בידי הגרמנים, ובשטחי מערב בריה"מ שבגבולותיה עד 1939, היה הגיוס חלקי בלבד. נמצא כי סיכויי של יהודי להישרד ולהילחם בשורות הצבא האדום היו אף הם תלויים לא במעט באיזור מגוריו ובזמן כיבושו של אותו איזור בידי הנאצים. מכיוון שבריה"מ היתה המדינה היחידה באירופה שנכבשה רק בחלקה, נחלקה בה גם האוכלוסייה היהודית, למצער עד ראשית 1943, לשתי חטיבות: האחת נמצאה בשלטון הכיבוש הנאצי והאחרת נמצאה בשלטון הסובייטי.

כיבוש והשמדה

השטחים הכבושים בבריה"מ חולקו מבחינת המינהל של הגרמנים לארבע יחידות, וגבולותיהן השתנו בהתאם להתפתחויות בחזית. שתי יחידות היו מבחינה פורמלית בשלטון מינהל אזרחי: (1) *נציבות הרייך אוסטלנד' שכללה את הארצות הבלטיות ובלורוסיה המערבית, ובכללו איזור מינסק; (2) *נציבות הרייך אוקראינה', (פרט לגליציה המזרחית, שצורפה לגנרלגוברנמן שבתחומה היו אזורי ווהלין (Volhynia), *ז'יטומיר, קייב (Kiev), ניקולאייב (Nikolayev), טאבריה (Tavria) ו*דניפרופטרובסק. רוב שטחה הכבוש של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית וחלק משטחה הכבוש של הרפובליקה האוקראינית היה נתון לשלטון הממשל הצבאי. האיזור שבין הנהר דניסטר (Dniester) ובין הנהר בוג (Bug), שכונה טרנסניסטריה ובו העיר *אודסה, הועבר לשלטונה של רומניה. ואולם, לחלוקה הזאת שבתחום שליטת הגרמנים נודעה משמעות מעטה ביותר מבחינת האוכלוסייה היהודית, שבה טיפלו בעיקר הס"ס והאינזצגרופן, בעת ההכנות למיבצע 'ברברוסה' ניתנו הוראות להשמיד את כול היהודים, וזאת כחלק מהתפיסה האידיאולוגית שהדריכה את היטלר במלחמה

ברית-המועצות. ואולם, במסגרת המדיניות הכללית של הנאצים להשמדת היהודים ניתן להבחין בשני דפוסים של רצח יהודים בשטחי בריה"מ שכבשו הגרמנים. הדפוס האחד הופעל בעיקר בחלק מהשטחים שסופחו לבריה"מ ב-1939-1940, והוא דמה בקווים הכלליים, לאחר גל החיסול של האיינזצגרופן לזה שבתחומי הגנרלגוברנמן בפולין, דהיינו, התעללות, הקמת גטאות, הרעבה, ולבסוף שילוחים להשמדה. באזורים ההם הוצאה בדרך כלל ההשמדה הכללית של היהודים לפועל שנה או שנה וחצי אחרי כיבושם. שונה היה המצב בשטחי בריה"מ שבגבולותיה עד 1939 פרט לטרנסניסטריה.

השמדת היהודים בשטחי בריה"מ הישנים נעשתה מתוך התפיסה כי היהודים הם המשענת העיקרית של המשטר הסובייטי, שהוא יציר כפיהם, ועל יסוד המדיניות שיש לעקור מהשורש את נושאי הבולשוויזם. הנאצים פעלו אפוא בהתבסס על הפקודות לחיסול היהודים, שניתנו בעיקר בעל-פה, ועל *'פקודת הקומיסרים', ורצח היהודים נתפס כחלק אינטגרלי של הפעולות הצבאיות. הרצח הטוטלי של היהודים בכל ישוב שכבשו הגרמנים בשטחי בריה"מ שבגבולותיה עד 1939, נעשה כמה שבועות, ולכול היותר חודשיים-שלושה אחר כיבוש הישוב.

השמדת היהודים בישובים הכבושים בידי הגרמנים בבריה"מ הוצאה על-פי רוב לפועל באחת מארבע הדרכים האלו, או בכמה מהן במשולב:

1. שלטון הכיבוש הגרמני היה ממנה יודנרט בן שלושה עד חמישה אנשים. לרוב היו בו נכבדי היהודים וזקניהם שנשארו במקום, אנשים שלא היו מעורבים בחייהם הפוליטיים בימי השלטון הסובייטי, כגון רופא, יהודי בא בימים שזכה לכבוד התושבים, מהנדס וכיוצא בהם. כעבור כמה ימים היו מתפרסמות מודעות, שעל יהודי המקום להירשם בוועד היהודי, ומי שלא יעשה כן יירה. כמה ימים, ולמירב – כמה שבועות אחרי הרישום, נצטוו היהודים להתייצב במקום מסויים בעיר כדי להישלח למחנה עבודה או 'לשם העברה לפלשתינה'. במודעות על ריכוז היהודים נכלל איום שכול יהודי שלא יתייצב וכול אדם שסייע בהסתרת יהודים יוצא להורג. היהודים נצטוו לקחת עמם רק בגדים מעטים ולא לקחת דברי מזון, כי הם 'יסופקו להם' מידי הרשויות. את היהודים הנאספים ליוו גרמנים ויחידות חמושות מקרב התושבים המקומיים, והללו היכו, התעללו וירו בכול מי שפיגר או שהביע מחאה כלשהי. היהודים הנאספים הובלו, לרוב ברגל, ולעיתים במשאיות, לתעלות אנטי-טנקיות, למחצבות או לגאיות שבקרבת הישוב. סמוך למקום הרציחה חולקו היהודים לקבוצות, בכול אחת עשרות או מאות נפש. הקורבנות נצטוו להתפשט והובלו לגיא ההריגה, שהיה מוקף גרמנים חמושים במכונות ירייה. היהודים הוכנסו לתעלה, לגיא או למחצבה, ונפתחה עליהם אש מכול עבר. עם סיום רציחת קבוצת אחת, הובאה קבוצה אחרת וגם היא נרצחה באותה צורה. באותם המקומות נורו גם יהודים שנתפסו במסתור אחר רצח ההמונים, ולעיתים קרובות גם קומוניסטים ופרטיזנים לא-יהודים.

2. בחלק מהישובים, ביחוד בכפרים ובעיירות שהישוב היהודי בהם היה קטן וכול התושבים הכירו את היהודים, נמנעו הגרמנים מרישומם וממינוי יודנרט, ומיד החלו בריכוז היהודים וברציחתם.

3. בחלק מן הישובים החלה הפעולה להשמדת היהודים בריכוזם בשכונות מסוימות. באותם הישובים נצטוו היהודים לעבור לאחת השכונות, לרוב שכונה שהתגוררו בה יהודים רבים יחסית, והאוכלוסייה הלא-יהודית נצטוותה לצאת ולעבור לדירות שהתפנו בשכונות אחרות. באותם ישובים הוקם אפוא מעין גטו, ובו ישוב בצפיפות איזומה כמעט כול התושבים היהודים. לרוב לא היה הגטו מגודר והשמירה עליו היתה רופפת. תושבי הגטו נצטוו לענוד סימן היכר מיוחד – סרט לבן או מגן דוד. מהגטו היו נלקחים לעבודה מחוצה לו אנשים צעירים, בעלי-מלאכה ועוד, והם עשו עבודות שונות אגב התעללות איזומה בהם. אך הגטאות הללו שבתחומי בריה"מ בגבולות שעד 1939 התקיימו זמן קצר ביותר, לא יותר מחודשים מספר, פרט לגטו *מינסק. מהגטו נלקחו היהודים, כולם יחד או בכמה מועדים סמוכים זה לזה, ונורו בקרבת מקום בשיטה שתוארה לעיל.

4. בישובים אחדים רוכזו היהודים במעין מחנות ריכוז במבנים של בית-חרושת, או, לעיתים, בשדה הפתוח. המקום גודר והוצבה עליו שמירה. גם הם נצטוו לענוד סימני היכר, סרט לבן או מגן דוד. פעם בפעם הוצאו מהמחנה אלפי יהודים והובלו למקומות הרצח הסמוכים לעיר.

לפי הסכם בין הרומנים לגרמנים שנחתם ב-30 באוגוסט 1941 בטיראספול (Tiraspol), העבירו הגרמנים למינהל הרומנים שטח של כ-10,000 מילין רבועים (כ-25,000 קמ"ר) בין הנהר דניסטר ובין הנהר בוג, מצפון לאודסה, והוא כונה טרנסניסטריה. ערב מלחמת-העולם השנייה התגוררו בשטח ההוא מאות אלפי יהודים. עם כיבוש האיזור רצחו הגרמנים המוני יהודים. ואולם, אחרי-כן נמצאו היהודים באיזור ההוא בעיקר בידי הרשויות הרומניות, והללו קיבלו סיוע והדרכה מידי הגרמנים. הרשויות הרומניות העבירו את היהודים למחנות ריכוז, ושם שררו רעב, קור ומגיפות. את היהודים הכלואים בהם העסיקו בעבודות קשות ביותר, אגב התעללות אכזרית בהם. פעם בפעם גם ערכו הרומנים הוצאות להורג בקרב הכלואים, למען יראו ויראו. הצבא הרומני, ובכלל זה הזרועות שטיפלו ביהודים, היה פחות יעיל ומסודר מהצבא הגרמני, במחנות הריכוז היו לא מעט פרצות, והדבר איפשר ליהודים להשיג מחוץ למחנה מעט מזון וכיוצא בזה. ואכן, יהודים השתדלו להימלט משטח הכיבוש הגרמני של בריה"מ לעבר טרנסניסטריה, ואולם, רק יחידים הצליחו בכך. אומנם, במחנות הללו מתו יום יום מאות נפש, אך שיעור היהודים שנותרו בחיים עם שחרור השטחים הכבושים היה גבוה בטרנסניסטריה הרבה יותר מאשר בשטחי בריה"מ שהיו בשליטת הגרמנים.

את רציחות ההמונים של היהודים בתחום שליטת הגרמנים בבריה"מ, שבהן הושמדו מרבית היהודים בכול ישוב וישוב, נמשך המצוד על המעטים שהצליחו להימלט או להתחבא.

לתושבים היו פספורטים סובייטים ובהם צויין הלאום, והדבר הקל על הגרמנים ועוזריהם להתחקות אחר היהודים, ורק מעטים מאוד ניצלו הודות לעזרתה של האוכלוסייה סביבם. המשטר שהנהיגו הגרמנים בשטחי בריה"מ הכבושים היה קשה ביותר, והוצאות להורג פומביות היו מעשים של יום יום. רק מעטים מאוד מקרב הלא-יהודים סיכנו את חייהם והחביאו יהודים. חלק מן האוכלוסייה, ובכללם גם תופסי עמדות במנגנון הסובייטי הנמוך והבינוני, שיתפו פעולה עם הגרמנים וסייעו בצורה פעילה ברצח יהודים. רובה הגדול של האוכלוסייה, שרצח היהודים נעשה ממש לנגד עיניה, התנכרה למתרחש; בחלקה גילתה אדישות, מתוך השתתפות בצערם של היהודים, ובחלקה התנכרה במופגן, מתוך שמחה לאידם.

העדר ארגון יהודי כלשהו בבריה"מ, השמדת המוני יהודים זמן קצר בלבד אחרי הכיבוש, העדר חלק גדול מהגברים שגויסו לצבא וכן של שכבות פעילות יותר של האוכלוסייה היהודית שנמלטו או שהועברו לעורף, האדישות ואף העוינות מצד האוכלוסייה סביב – כול אלה מנעו התנגדות פיסית מאורגנת של היהודים בעת ההשמדה או לפנייה. אף-על-פי-כן היו גילויים רבים מאוד של התנגדות ספונטנית מצד יחידים, מיריקה בפרצופו של גרמני עד לחטיפת נשקו והריגתו. דרך ההתנגדות האפקטיבית היחידה היתה הימלטות ליערות והצטרפות ליחידות פרטיזנים.

ביערות ובמקומות רחוקים מישוב החלו להתרכז קצינים וקומיסרים פוליטיים מהיחידות המתפוררות של הצבא האדום, אחדים מהעסקנים הקומוניסטיים שלא עלה בידיהם להימלט, וכן יהודים שנמלטו לאחר שלמדו על ההתעללות והרצח של הגרמנים. במקומות הסמוכים ליערות נסו גם משפחות יהודיות על נפשן והוקמו ביער *מחנות משפחה. הפרטיזנקה נוצרה אפוא באופן ספורדי, ומטבע הדברים הוקמו יחידות שרוב לוחמיהן יהודים. כעבור כמה חודשים נוצר מגע בין יחידות הפרטיזנים ובין העורף, ונשלחו אנשים לארגונה של תנועת הפרטיזנים. עם ארגון הפרטיזנקה מחדש ביחידות צבאיות לוחמות, איבדו רבות מהיחידות את צביון היהודי המיוחד, ומפקדים יהודים הוחלפו בלא יהודים. תנועת הפרטיזנים הסובייטית כמעט שלא נקטה צעדים של ממש להצלת יהודים, והתרכזת בפגיעות באויב, בשיבוש דרכי תעבורה וכיוצא בהם. ככול שהפכה מדיניות הגרמנים כלפי האוכלוסייה לאכזרית יותר, כן גבר זרם המצטרפים לתנועת הפרטיזנים, ותכפו בה הגילויים האנטישמיים. לא אחת סבל הלוחם היהודי בתנועת הפרטיזנים ממנה גדושה של לעג ובוז, ותמיד צריך היה להוכיח, שהוא נכון להקרבה ושאיננו פחדן, כדעת חבריו.

היהודים שבימי השואה נמצאו בתחום שלטון הסובייטים ראוי לחלקם לשניים: מאות אלפי מגויסים בצבא האדום, גברים בעיקר; ויותר משני מיליונים בקרב האוכלוסייה האזרחית.

במהלכה של המלחמה גויסו לצבא האדום רוב הגברים היהודים, בדומה לכלל האוכלוסייה. אלפי יהודים, שלא חלה עליהם חובת הגיוס התנדבו לצבא, ונראה ששיעור היהודים בו היה

גבוה יותר מחלקם של היהודים באוכלוסיית המדינה. יהודים שירתו בכל החיילות, אך כציבור משכיל יותר מן הממוצע, בלט חלקם בחילות המקצועיים, כגון חיל האוויר, השריון, חיל ההנדסה, התותחנים, חיל הרפואה וכדומה. בפיקוד הבכיר של הצבא האדום, דהיינו בעלי דרגות גנרל, היו יהודים רבים. בעד זכויות מיוחדות בשדה הקרב זכו יהודים בקרוב ל-161,000 אותות הצטיינות, והם תפסו מקום חמישי בין הלאומים, למרות שערב מלחמת-העולם השנייה תפסו מבחינה מספרית מקום שביעי באוכלוסייה. האות הגבוה ביותר בעד הצטיינות בקרב, התואר 'גיבור בריה"מ', הוענק בימי המלחמה ל-11,612 חיילים ומפקדים בצבא האדום, ובין מקבליו היו כ-150 יהודים, 52 מהם נפלו בקרב. 36 יהודים קיבלו את אות ההצטיינות הגבוה ביותר בעד אומץ לב ותושייה בקרבות העקובים מדם בצליחת הדניפר. שאר היהודים שקיבלו את האות הוא נחלקו לפי החיילות האלה: תותחנים – 36, חיל אוויר – 24, שריון – 21, חיל הים – 8, חיל ההנדסה – 7, חיילות אחרים – 6. הנתונים מלמדים, כי לוחמים יהודים השתתפו במיבצעים קרביים קשים, ותעוזתם ותושייתם עלתה על המקובל בקרב עמים אחרים. הנכונות להקרבה בקרב הלוחמים היהודים בצבא האדום ינקה, כנראה, ממסירותם הרבה למדינה ומשאיפתם לנקום, ולו במעט, על רצח שארי-בשרם ובני עמם.

האוכלוסייה היהודית בעורף נשאה בסבל, ברעב ובמחלות שהיו מנת חלקם של כול תושבי המדינה. הנשים היהודיות, בדומה לכלל האוכלוסייה, מילאו את מקומם של הגברים בעבודה מפרכת קשה במפעלים, בתעשייה ואף בחקלאות. אך להבדיל משאר התושבים זכו היהודים במנה גדושה של עלבונות ובוז, ולעיתים אף סבלו מהתנכלויות גופניות מצד האוכלוסייה סביב וביחוד מהנכים שחזרו מהחזית ונתנו ביטוי לתפיסות האנטישמיות שהפיצה התעמולה הנאצית. השלטון הסובייטי לא עשה כול צעדים מעשיים או פעולות הסברה נגד הגל האנטישמי ההוא. ואולם, לצרכים פוליטיים, שנועדו בעיקר לשרת מטרות של מדיניות החוץ הסובייטית, הוקם ה"ועד היהודי האנטי-פשיסטי", ובתוקף הנסיבות הפך למעין נציגות של יהדות בריה"מ.

במסגרת המדיניות הסובייטית הכללית, שאיפשרה ביטוי של רגשות לאומיים, ועל רקע השואה שעירערה את האמונה באחוות העמים הסובייטית והוכיחה שליהודים בארצות שונות, למרות הבדלי המשטר, גורל משותף, צפו ועלו רגשות לאומיים וההקשר ההיסטורי הרחב של הטרגדיה היהודית. הם מצאו את ביטויים הפומבי המובהק בספרות השואה ביידיש בבריה"מ (ראה ספרות השואה), שביטאה את הכאב היהודי המיוחד, שהשתלב בסבל של העם אלפי שנים. גם יוצרים יהודים אחדים כתבי רוסית, כגון איליה *ארנבורג, פאבל אנטוקולסקי, ואסילי גרוסמאן, מארגריטה אליגר, נאום קורז'אבין ואחרים, השתדלו ביצירותיהם להתמודד עם המשמעות הכללית והרחבה של השואה, וקרוב לוודאי שבכך נתנו ביטוי לתחושות ולמחשבות של ציבור רחב בקרב יהודי בריה"מ, אשר עמדו מקרוב על הזוועות שהיו מנת חלקם של יקיריהם ובני עמם.

מ-1944 ואפשר שלפני-כן, עם שחרור מרבית השטחים הכבושים בבריה"מ, החלו יהודים שנמלטו או שהועברו ערב כניסת הגרמנים, לשוב לבתיהם. הם נתקלו במציאות עגומה: נתברר להם כי הישוב היהודי נמחק למעשה מעל-פני האדמה והאזורים שהיו בשלטון הגרמנים הפכו לבית-קברות גדול ליהודים, ליד כול עיר ועיירה נמצאו קברי המונים, שלמרות נסיונות הגרמנים לטשטשם היו עדות לאשר התרחש; מפי לא-יהודים ומפי הניצולים היהודים המעטים שמעו החוזרים כי לא מעטים משכניהם וממכריהם סייעו לגרמנים, אם במישרין, ברצח יהודים, ואם בירושת רכושם ומטלטליהם. רבים מאותם שסייעו לגרמנים שוב תפסו עמדות במנגנון הסובייטי, בדרג הנמוך והבינוני, פניותיהם של היהודים לרשויות השלטון להעניש את משתפי-הפעולה נענו, בדרך כלל, בהתחמקות; האוכלוסייה, שניזונה מהתעמולה הנאצית, נתנה ביטוי לתחושותיה האנטישמיות; הדירות שבהן גרו לפנים יהודים ושלא נהרסו בקרבות היו תפוסות, ויהודים לא מעטים נאלצו לנהל משפטים ארוכים ומייגעים לקבלן חזרה; למרות המחסור בכוחות עבודה מיומנים, השתדלו השלטונות שלא להעסיק יהודים בחלק מהתפקידים והעמדות שתפסו לפני המלחמה. בין המציאות ההיא ובין הציפיות של הציבור היהודי היה פער עצום.

נוכח השואה של יהודי בריה"מ, והנאמנות וההקרבה שגילו היהודים בימי המלחמה, היתה ציפייה, כי השלטון יפתח במסע נרחב לביעור האנטישמיות, תתאפשר הקמתה של רפובליקה יהודית בחצי-האי קרים, שממנו הוגלו הטטרים, או באיזור הוולגה, שממש גורשו הגרמנים; התרבות היהודית תזכה לעידוד ולפיתוח ויורחבו סמכויותיו של ה'וועד היהודי האנטי פשיסטי' ותכניות כגוף יהודי מייצג כלפי פנים. יהודים רבים ציפו, כי התשתית של מגעים ושיתוף-פעולה עם קהילות ישראל שמחוץ לבריה"מ שהונחה בימי המלחמה, תתרחב ותלך. ואולם, כבר בשנים 1946-1947 נמתחה ביקורת חריפה על גילויים לאומיים בספרות יידיש הסובייטית וטיפול הכאילו מוגזם בשואה ובכאב היהודי; נסיונות להנצחת קורבנות השואה, על-ידי הצבת מצבות במקום הרצח או פרסום חומר על כך, נתקלו בהתנגדות מחמירה והולכת, וגם על דרכה של חידוש הפעילות היהודית הסובייטית בידיש הושמו מכשולים לרוב. במסד השלטון נראו סימנים ברורים של נקיטת מדיניות אנטישמית. בראשית 1948, עם רצח שלמה מיכאלס, שחקן תיאטרון היידיש ויושב-ראש ה'וועד היהודי האנטי פשיסטי', שבימי המלחמה הפך לסמל המנהיגות של יהדות בריה"מ, הפכה המדיניות האנטישמית לקו מנחה כמעט רשמי.

בעשור השנים 1939-1948 עברו אפוא על יהודי בריה"מ שינויים וטלטולים מרחיקי לכת, וגם 50 שנה אחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה ניכרים אותותיהם. האוכלוסייה היהודית קטנה ביותר מחצי; העיירה היהודית חדלה להתקיים; רוב האוכלוסייה דוברת יידיש הושמדה; התערערה האמונה באחוות העמים הסובייטית, והאפשרויות להיטמע הועמדו בסימן שאלה; האנטישמיות העממית צפה ועלתה על-פני השטח וזמן מה אף הפכה למדיניות רשמית.

מ-1948 עברו עוד חליפות ותמורות על יהודי בריה"מ. בשנותיו האחרונות התפתחה האנטישמיות של סטלין לכלל פרנויה, כפי שהוכח במה שכונה 'קשר הרופאים', ואולם, סטלין מת לפני שהוצאו תוכניותיו אל הפועל. תחילה דומה היה שה'פשרה' בברית-המועצות מבטיחה שינוי הקו, ואולם, התקוות לא נתמלאו. התברר שהמאמצים לשינוי הממשל היו נסיון נפל, וההרפיה במדינת המשטרה שחרושצ'וב חתר לה נפסקה עם הדחתו ב-1964. השואה היתה גורם מרכזי בשינוי דמות עולמם של יהודי בריה"מ מאז 1948. השואה ותקומתה של מדינת ישראל מילאו תפקיד מרכזי בהתעוררות המודעות הדתית והלאומית של יהדות בריה"מ. למרות מאמצי השלטונות לטשטש את זהותם היהודית של קורבנות הנאצים ועוזריהם, לא נמחק זכרוןן של אותן שנים נוראות. בשלטונו של מיכאיל גורבצ'וב תואר גורל היהודים בגלוי ובכנות גדולים הרבה יותר. וע"ע אוקראינה; בילרוסיה; טרנסניסטריה; בסרביה; בוקובינה; ליטה; לטויה; אסטוניה; פרטיזנים; אינזצגרופן.